

ENG QADIMGI YOZMA YODGORLIKLARDA TA'LIM – TARBIYA MASALALARI

Saydullayeva Oydina

Namangan davlat pedagogic instituti, Aniq va tabiiy fanlar fakulteti, 24-guruh talabasi

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20226998>

Annotatsiya: Mazkur maqola insoniyat tarixidagi eng qadimgi yozma yodgorliklarda (shumer gil bitiklari, qadimgi misr pandnomalari, "Avesto" va Orxun-Enasoy bitiklari) aks etgan ta'lim-tarbiya tamoyillarini qiyosiy-tarixiy tahlil qiladi. Tadqiqot insonning shakllanishi, axloqiy fazilatlarni egallash, ilm olishning qadri va ustoz-shogird an'analari bu qadimiy manbalarda qanday ifodalanganini o'rganadi. Maqolada yozma yodgorliklarning pedagogik g'oyalarni avloddan-avlodga yetkazishdagi o'rni hamda bugungi kun tarbiyasiga ta'sir etuvchi umumbashariy qadriyatlar yoritib beriladi.

Kalit so'zlar: Qadimgi yozma yodgorliklar, pedagogik fikrlar, axloqiy tarbiya, "Avesto", Orxun-Enasoy bitiklari, ta'lim an'analari, inson kamoloti.

Аннотация: В данной статье проводится сравнительно-исторический анализ принципов обучения и воспитания, отраженных в древнейших письменных памятниках истории человечества (шумерские глиняные таблички, древнеегипетские поучения, «Авеста» и Орхоно-енисейские надписи). Исследование изучает, как в этих древних источниках формулировались концепции формирования личности, усвоения моральных добродетелей, ценности знаний и традиции «учитель-ученик». В статье освещается роль письменных памятников в передаче педагогических идей из поколения в поколение, а также рассматриваются общечеловеческие ценности, сохраняющие свою актуальность в современном воспитании.

Abstract: This article provides a comparative-historical analysis of educational and pedagogical principles reflected in the earliest written monuments of human history (Sumerian clay tablets, Ancient Egyptian wisdom literature, the "Avesta," and Orkhon-Yenisei inscriptions). The study explores how concepts of human development, acquisition of moral virtues, the value of knowledge, and mentor-student traditions were articulated in these ancient sources. The article highlights the role of written monuments in transmitting pedagogical ideas across generations and discusses universal values that remain relevant to contemporary upbringing.

Eng qadimiy yozma yodgorliklarda ta'lim-tarbiya masalalariga katta o'rin ajratilgan

"Avtso" da ta'lim-tarbiya tizimi quyidagi uch qismdan iborat bo'lgan:

Diniy va axloqiy tarbiya.

Jismoniy tarbiya.

O'qish va yozishga o'rgatish.

Bolalarga diniy tarbiya berish asosan 7 yoshdan boshlangan. O'g'il bolalar 7 yoshga to'lganda, ularga oq ipakdan tikilgan "muqaddas kuylak" kiyish marosimi jamiyat oqsoqoli, ruhoniyyot vakillari, ota-onalar ishtirokida o'tkazilgan. Bunday marosimlar bir kunda Quyosh charaqlab turgan vaqtda besh marta o'tkazilgan. Marosimlarni o'tkazishdan ko'zlangan asosiy maqsad — bolalarda yoshlikdan boshlab Oliy Tangri Ahura-Mazdaga e'tiqodni mustahkamlash hamda insonlar boshiga barcha yomonliklarni soluvchi Axura-Manu (Ahriman) dan nafratlanish hissini tarbiyalashdan iborat bo'lgan

O'rta Osiyoda tarbiya haqidagi qarashlar

Zardushtiylik jahon dini sifatida Markaziy Osiyoda, yana ham aniqrog'i Katta Xorazmda shakllangan. Prezidentimiz Islom Karimov o'z asarlarida o'zbeklar jahon maydonida kuni-kecha paydo bo'lgan xalq emasligini, bizning millatimiz, xalqimiz qo'hna Xorazm zaminida "Avesto" paydo bo'lgan zamonlardan buyon o'z hayoti, madaniyati, tarixi bilan yashab kelayotganini ilmiy jihatdan isbotlab berdi.

Tarixiy-ilmiy manbalarning ko'rsatishicha, "Avesto"ning dastlabki matni 1000 fasldan, 21ta nask (kitob)dan iborat bo'lgan. Abu Rayhon Beruniy "Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar" asarida yozishicha: "Podshoh Doro ibn Doro xazinasida Abistonning o'n ikki ming hukiz terisiga tillo bilan bitilgan bir nusxasi bor edi. Iskandar otashxonalarini vayron qilib, ularda xizmat etuvchilarni o'ldirgan vaqtida uni kuydirib yubordi. SHuning uchun o'sha vaqtdan beri Abistonning beshdan uch (ya'ni o'n sakkiz naski) qismi yo'qolib ketdi. Abisto o'ttiz nask edi: majusiylar qo'lida o'n ikki nask chamasi qoldi...

Haqiqatda, pahlaviy tilidagi "SHahrixon Eron", "Dikard" (III va IV jildlarida), "Bundahshi", "Arda Virofnomak" va boshqa tarixiy manbalarda o'n ikki ming oshlangan ho'kiz terisiga oltin harflar bilan bitilgan "Avesto" kitobini Iskandar Maqduniy (Aleksandr Makedonskiy) Eronni Bosib olgach, yoqib yuborganligi haqida ma'lumotlar berilgan. SHuningdek, "Avesto"ning yo'q qilinishi to'g'risidagi ma'lumotni o'rta asr manbalari ham tasdiqlaydi. Masalan, Mas'udiy (vafoti 995 y.) o'zining "Muruj-az-zihab" ("Oltin vodi") kitobida yozishicha,

Iskandar Maqduniy Istahr shahrini o'z tasarrufiga kiritgach, "Avesto" kitobidagi tibbiyot, falsafa, riyoziyot, nujum va boshqa fanlarga doir qism (matn)larni yunon tiliga tarjima qildirib, aslini olovda yoqib yuborishni buyurgan.

"Avesto"dan keltirilgan yuqoridagi dalillar shuni ko'rsatadiki, zardushtiylik dini paydo bo'lgan dastlabki paytlardan o'tashkada – ibodatxonalar qoshida maktablar tashkil etilib, koinlar tomonidan bolalarning ta'lim-tarbiya tizimi ishlab chiqilgan. Ularning ta'lim-tarbiya tizimi quyidagi tartibda amalga oshirilgan:

diniy va axloqiy tarbiya;

jismoniy tarbiya;

v) o'qish va yozishga o'rgatish.

Bolalarga diniy tarbiya berish, asosan, 7 yoshdan boshlangan; o'g'il bolalar 7 yoshga to'lganda, ularga oq ipakdan tikilgan "muqaddas kuylak" kiydirish marasimini jamoa oqsoqoli, koinlar, otanonalar ishtirokida o'tkazish rasm bo'lgan. SHu tariqa ta'lim tizimida ustoz-muallimlar hamda o'quvchilar ham oq ipak matodan tikilgan chakmon ko'ylak kiyib, ustidan 72 xil rangdagi harir ipakdan to'qilgan belbog' bilan bellarini bog'lab yurishlari shart bo'lgan. Qish paytlarida ham asosiy libos ustidan "sidra", ya'ni shu kiyimni kiyish odat tusiga kirgan. O'g'il bolalar bunday "muqaddas ko'ylak" yoki "sidrapo'shlik" udumini bajarish marosimi paytida koin ustoz-muallim bilan bir safda quyoshga qarab sajda qilib turishgan. Koin-muallimga qo'shilib bolalar ham muqaddas "Avesto"dan ezgulik va yaxshilik ma'budasiga madadkor kuchlarni ulug'lovchi qasamyodlarni takrorlashgan: "men zardushtiylik diniga sodiq bo'lishga tantanali va'da beraman, men yaxshi fikrlar, yaxshi so'zlar, yaxshi ishlarga ishonaman". Zardushtiylik marosimi mashg'ulotlaridan so'ng esa bolalarga sovg'alar ulashilgan. Bunday mashg'ulotlar bir kunda Quyosh charaqlab turgan vaqtda besh marta o'tkazilgan. Mashg'ulotlarni o'tkazishdan ko'zlangan asosiy maqsad – bolalar qalbida yoshlikdan dunyodagi barcha yaxshilik va ezguliklarning bunyodkori, Oliy tangri Ahura-Mazdaga e'tiqodni mustahkamlash, insonlar boshiga jamiki yomonliklar va yovuzliklarni soluvchi Axura-Manu (Ahriman)dan nafratlanish hissini tarbiyalashdan iborat bo'lgan. Sipiymon Zardusht esa, "muallim – koinlarning burchlari bolalarga ilmlarni yaxshilik yo'sini ila o'rgatib, yaxshi bilan

yomonni ajrata oladigan qilish, to'g'ri yo'lga hidoyat etishdir. Kimda-kim, aqlu farosat bilan yomonlikka qarshi kurashsa, u AhuraMazda yo'lini tutgan bo'ladi", – deydi.

SHu tariqa Sipiymon Zardusht "Avesto"ning "YAsht"larida bolalar ruhiyatiga rost so'z, pok aqida halol niyatni singdiradigan ustoz-muallimlar peshvosi sifatida madh qilinadi: "Zero, Sipiymon bu dunyoda YAzdon ta'limotiga quloq tutadigan yagona odamdir. Faqat ugina "Mazda" va "Osha" surudlarini odamlar ongiga singdiradi. SHuning uchun unga komil aql va burro nutq berilgan.

YAxshi kohin-ustozlar yoshlar qalbida o'z dini, xalqi, yurtiga mehr uyg'otadi, ularni halol mehnat evaziga rizqu-ro'z topib yashashga o'rgatadi, nekbinlik, pokdomonlik, odamlarga faqat yaxshilik istash fazilatlarini o'quvchilarga donishmand ustozlardan yuqadi, yodgorlik bo'lib qoladi. SHuning uchun ham ustozlarni shaharu qishloqlarda, butun mamlakatda ma'naviyatdan ta'lim beradigan Osha yo'lini tutganliklari tufayli, xonadonlarga yangi ahkomlarni olib kiradigan, xalq ardog'iga munosib toifalar sifatida olqishlaymiz!

Oliy tangri g'aflatdan yiroq, o'z ilmiga, kasbiga sadoqatli, so'zga chechanligi. Ishga uddaburologi, mas'uliyatligi va fidoiyiligi bilan ajralib turadigan Zardusht ta'limotini o'ziga singdirgan ustoz-muallimlarni yoqtiradi: "CHunki ular o'z donoligi, xiradmandligi bilan YAzdonga yaqin kishilar hisoblanadilar, ular xalq qalbini haqiqat nuri bilan yoritadilar". Demak, zardushtiylik diniga e'tiqod qilgan har bir ustoz-muallim bolalarni haqiqat yo'lga boshlamog'i, yaxshilik yo'lida rahnomolik qilmog'i, yoshlar qalbiga hayotga muhabbat tuyg'usini singdirmog'i lozim.

SHuningdek, "Avesto"ning "YAsht"larida tanballigi, befarqligi, mas'uliyatsizligi, loqaydligi, farosatsizligi, uquvsizligi, bilimi va malakasini takomillashtirmasligi, oqibatida bolalar zehni, ularning mustaqil tafakkurini o'tmaslashtiradigan, ayni chog'da, yoshlarning aqlini zanglatadigan, hayotga, mehnatga munosabatlarini susaytiradigan, iymon-e'tiqodini zaiflashtirib, ma'naviy jihatdan qashshoqlashtiradigan "yomon ustozlar" qattiq qoralanadi: "Rostini aytsam, yomon ustoz hayotni g'amgin qiladi, johillarni ulug' sanab, buyuk ayolu erkaklarni YAzdon ne'matlariga etishishdan mahrum etadi. Undaylar o'zlarining nodurust ta'limi bilan xalqni eng yaxshi yumushlardan bezdiradilar, noto'g'ri pandlar bilan xalqni tirikchilik yo'lidan ozdirib, yomonlaydilar... Hayot chirog'ini so'ndiradilar. Tangri yo'lidan qaytaradilar. O'z nodonliklari bilan xalqni eng yaxshi xislatlardan yuz o'girtiradilar, jahon xalqlari hayotini yolg'on gaplar bilan parishon qiladilar".

Zardushtning Oliy Tangri Ahura-Mazda bilan muloqotida ham yaxshi va yomon ustozlar haqida shunday deyiladi: "Noshud, yomon muallim o'quvchi qalbidan xunarmandchilikni yo'qotar ekan, Ey YAzdon, yomon ustozdan o'zing asra".

"Avesto"dagi ta'lim-tarbiya tizimida bolalarning zardushtiylik diniy e'tiqodini mustahkamlashga va ma'naviy kamolotini rivojlantirishga alohida e'tibor berilgan. Birinchi navbatda, bolalarga zardushtiylik dini asoslari, AhuraMazdaga iltijo va murojaatlar-u farzlar, Zardusht o'gitlari puxta o'qitilib, kalom bad'e asoslariga suyangan holda "Gohlar" maxsus yodlattirilgan. Ikkinchidan, ehtiyoj va talablardan kelib chiqib, bolalarga riyoziyot, xandasa, falakiyot, tarix, falsafa, huquqshunoslik, gigiena, tabobat va boshqa fanlardan puxta saboq berilgan. Maktabda kichik yoshdagi bolalarni o'qitish jarayonida ko'rsatmali qurollardan, himoya qilish va suhbat-muloqat uslublaridan keng foydalanilgan. Dars jarayonida o'quvchilardan o'tilgan mavzuni shovqinsiz takrorlash, hamisha esda tutish talab qilingan, egallangan bilimni sinash maqsadida o'quvchilarning bilim saviyasi muntazam baholanib borilgan.

Ko'rinadiki, zardushtiylik ta'limotida ilm-ma'rifatning kuchiga qattiq e'tiqod qilingan va jamiyat hayotida ham oqibat natijada ilmu hikmat yutib chiqadi, deb hisoblangan. "Avesto"da

yuqorida keltirilgan dalillar shuni ko'rsatadiki, qadimgi ajdodlarimiz bolalarning faqat benuqson tug'ilishiga va chaqaloqligidan jismoniy tarbiyasiga jidiy e'tibor beribgina qolmasdan shuningdek, ularning aqlan etuk bo'lishiga, ya'ni ilmi bo'lishiga, hikmat o'rganishiga, ma'naviy sof bo'lishiga, yaxshilik va ezgulik xislatlarini egallashlariga ham bevosita g'amxo'rlik qilishgan. Qisqasi, bolalarda axloqiy, aqliy, jismoniy, jinsiy xislatlarni, mehnatsevarlik, ishbilarmonlik, vatanparvarlik, rostgo'ylik, saxiylik fazilatlarini tarbiyalashga jiddiy e'tibor berilgan. Jismoniy va mehnatsevarlik tarbiyasidan nazarda tutilgan asosiy maqsad bolalarni jangovar harbiy ishga va mehnatsevarlikka tayyorlashdan, jismonan zabardast qilib, mehnatda chiniqtirishdan iborat bo'lgan. O'g'il bolalarga kurash tushish, otga suvliq solish, uni egarlash, mol boqish, urchitish va tug'dirish, tuya-otlarni parvarishlash, ularni boshqara olish, yaylovlarda suruvni o'tlatish, chorvani yirtqich hayvonlar va qaroqchilardan muhofaza qilish uchun 50dan ziyod harbiy qurolni ishlata bilish malakasini egallash majburiy bo'lgan. Ularga yana chavandozlik va o'ttiz ikki xil harbiy hunar o'rgatilgan. SHuningdek, "Avesto"da qiz bolalar tarbiyasiga ham alohida e'tibor qaratish lozimligi ta'kidlanadi: "O'g'il bolalarga nisbatan qiz bolalar ilmu donish o'rganishga jiddiyroq kirishsinlar. CHunki ular o'zlari tug'ilgan xonadonda ota ro'zg'orini tartibga solib, uyga ziynat berib yursalar, jufti haloli uyiga borgach, kelajak nasl, ya'ni farzandlari tarbiyasi, ta'limi bilan mashg'ul bo'lmoqlari lozim bo'ladi". SHu tariqa, qiz bolalar uchun yungdan urchuq bilan va charxda ip yigirish, matolar to'qish, liboslar tikishdan tashqari, o'g'il bolalar bilan kurash tushish, chavandozlik, qlichbozlik qilish, qalqon tutib, o'zini raqibidan himoya qila bilish, otda har xil g'ovlardan sakrab o'tish, suvda suzish, uzoqqa yugurish, nayza irg'itish, kamondan o'q otish va boshqa jismoniy-harbiy malakani egallash majburiy bo'lgan. Ana shundan so'ng qizlar – 15 yoshidan o'g'il bolalar – 16 yoshida oqsoqol boshchiligida jamoa oldida maxsus imtihondan o'tkazilgan. Natijada balog'at yoshiga etgan qizlar ro'zg'or yuritishni o'rganib, "kadbonu", ya'ni "uy bekasi", yigitlar esa, "kad xudo" ya'ni "oila boshlig'i" bo'lish, cho'pon cho'lig'ini olib, ot surish, tuya minib yurish huquqini qo'lga kiritganlar. "Avesto"da qayd etilishicha, o'sha davrlarda erkaklar bir nechta xotin olish huquqiga ega ekanlar. Erkaklar roppa-rosa 16 yoshidan boshlab uylanishgan. Hamma vaqt birinchi xotin boshqalariga bosh bo'lgan.

Bu davrda ta'lim-tarbiya tizimining sinfiy xarakterga ega bo'lganligi sababli, diniy, axloqiy va harbiy-jismoniy tarbiyani amalga oshirish barcha tabaqadagi kishilarning farzandlari uchun majburiy bo'lsa-da, ammo o'qish, yozish, hisoblash (sanash)ni, davlatni boshqaruv asoslarini, ya'ni huquqshunoslikni, harbiy hunarni zodagonlarning bolalariga saroy va ibodatxonalar qoshidagi maktablarda tajribali ustoz-muallim koinlar va mashhur lashkarboshilar puxta o'rgatishgan.

Zardushtiylik ta'limotining axloqiy omillarini "ezgu fikr", ya'ni fikrlar sofligi, "ezgu kalom", ya'ni so'zning sobitligi, "ezgu amal", ya'ni amallarning insoniyligi, tashkil etadi. Zardushtiylik diniga e'tiqod qilgan har bir kishi butun hayoti davomida ana shu uch axloqiy aqidani qalbiga jo qilmog'i zarur. SHundagina uning qalbiga haddan ziyoda pokiza ruh madadkor bo'ladi.

Demak, zardushtiylik ta'limotiga ko'ra, yaxshi tushuncha, yaxshi fikr, ezgu niyat, latif so'z – yaxshi ishning mujassamligi, deyilganda, faqirlarga mehribonlik, insonparvarlik, kishiga isnod keltiradigan ishlardan-birovga hasad qilishdan, o'g'rilik, talonchilik, o'zgalari molini o'zlashtirishdan, zinoga berilishdan, birovning dilini og'ritishdan, hayvonlarni, ayniqsa, yaxshi, nasldor itlarni o'ldirishdan o'zini tiyish va bergan so'zining ustidan chiqish, lafziga sodiq qolish, savdo-sotiq va bitimlarga qat'iy amal qilish, qarzni o'z vaqtida to'lash, aldamchilik va xiyonatdan holi bo'lish va hokazo illatlar tushinilgan. SHuningdek, "Avesto"da iymonli va diyonatli bo'lish, buning uchun doimo toza, pok yurish, yovuzlikni qoralayotgan paytda tananing toza bo'lishi, shayton-iblislariga qarshi harakat qilish, gunoh qilmaslik haqida gapiriladi, Ahura-Mazdaga

qilinadigan iltijo va tavallolarga doir duolar keltiriladi. Masalan, gunohdan forig' va imonli bo'lish uchun shunday duo o'qilishi kerak: "Ey, olamning xukmdori Ahura-Mazda! Men barcha gunohlarimga iqorman, ularni takrorlamaslik uchun senga so'z beraman, har qanday yomon niyatlardan, har qanday yomon so'zlardan, har qanday yomon amallardan kechaman; men fikrlagan va gapirgan yoki qilmoqchi bo'lgan, qila boshlagan va qilgan hamma nojo'ya ishlarimdan voz kechaman; niyatlarim, so'zlarim va amallarim orqali bundan buyon ishonchingni oqlayman, qilgan gunohlarimni keng.

O'rxun-Enasoy bitiklari

O'rxun-Enasoy bitiklari V-VII asrlarda qadimgi turk tilidagi va yozuvidagi tarixiy yodgorlik sanaladi. Bitiktosh Mo'g'ulistondagi O'rxun va Janubiy Sibirdagi Enasoy (Yenisey)daryolari sohillarida topilgani uchun ham shunday nomlangan. Mo'g'ulistondan Shimoliy dengizlargacha, Uraldan Saxalinga qadar davom etgan hududda shu yozuvdagi yodnomalar uchraydi. Shimoliy Kavkazda XV asrda ham O'rxun yozuvidan foydalanilgan. O'zbekiston hududida (Farg'ona, Surxondaryo va boshqa joylar) dan 20 dan ortiq turkiy-run yozuvi yodgorliklari topilgan.

Bitiktosh ikki qismdan: Kichik va Ulug' bitikdan iborat. Vatan manfaati yo'lida xizmat qilish, mamlakatning mustahkam, osoyishta bo'lishi uchun kurash bitikoshlarda bosh maqsad ekani aytiladi. Asarda Tabg'ach, Tibet, Sug'd, Turgash, Qirg'iz kabi joy nomlari tilga olingan.

Enasoy bitiklari marsiya va madhiya janrlarining qadimgi turk adabiyotidagi ildizlari haqida tasavvur beradi.

O'rxun bitiklari, Kultegin, Bilga xoqon, To'nyuquq, Irq bitigi va boshqa bu yozuvdagi bitiktosh va yodnomalar adabiy manba sifatida qahramonlik qissa va dostonlariga mazmunan yaqin keladi.

Bitiktoshlar XIX asr oxirlarida topilib, U.Tomsen tomonidan o'qilgan va ilmiy muomalaga kiritilgan. Ba'zi yodgorliklar esa haligacha to'liq tadqiq qilingan emas. Bitiktoshlar AQSh, Polsha, Vengriya, Finlandiya va Turkiyada ham o'rganilgan. Rossiyada V.Radlov, S.Malov, I.Steblevalarning bu boradagi ishlari ma'lum. O'zbekistonda Fitrat, A.Qayumov, N.Rahmonov va boshqalar asardan namunalari va tadqiqot ishlarini amalga oshirgan.

References:

1. Malov S. E. Pamyatniki drevnetyurkskoy pismennosti. -M.: 1951
2. I. V. Stebleva. Poeziya tyurkov U1-U111 vv. —M.:1964
3. I. V. Stebleva. Poetika drevnetyurkskoy literaturi i ee transformatsiya v ranneklassicheskiy period. – M.: 1976
4. A. Qayumov. Qadimiyat obidalari. – T.: 1971
5. N.Rahmonov. Inson ruhining sadosi. – T.: 1986
6. N.Rahmonov. Ko'hna bitigtoshlar. – T.: 1990
7. N.Rahmonov. Turk xoqonligi. – T.: 1993